

СВІТОВА ПРОТОТРУДОВА МІГРАЦІЯ В ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

© Гуменюк Ю.П., 2012

Використано демографічний, історичний та економічний підходи з метою з'ясування еволюції механізму міжнародного руху робочої сили на доіндустріальному етапі розвитку людства.

Ключові слова: робоча сила, демографічний цикл “стиснення–розширення”, геосоціум, демосоціум, позаекономічний примус до праці, комерційна революція, суспільна природа продуктивних сил, абсолютизм, державна власність на засоби виробництва.

Y. Humeniuk

Ternopil National Economic University

WORLD PROTO LABOUR MIGRATION IN BEFORE INDUSTRIAL ECONOMIC SYSTEMS: METHODOLOGICAL ASPECT

In the article united demographic, historical and economic approaches with the aim of understanding evolution of mechanism of international motion of labour force on the before industrial stage of development of humanity.

Keywords: labour force, demographic cycle of “Compression-expansion”, geosocium, democium, outside economic forcing to labour, commercial revolution, public nature of productive forces, absolutism, public domain on capital goods.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Демографічні проблеми країн ОЕСР, неконтрольоване зростання населення найбідніших країн світу цілком слушно розглядається світовою спільнотою як цивілізаційний виклик. Ряд авторитетних дослідників світових міграційних процесів вважає, що людство нині стоїть на межі чергового великого переселення народів. Міжнародні трудові потоки призводять до зміни кон'юнктури національних ринків праці, формують нове міжнародне інституційне середовище. Ретроспективний аналіз трансформації внутрішньо- та міжконтинентальної трудової міграції дасть змогу змоделювати ситуацію міжнародного переливу людського капіталу та уникнути його негативних наслідків.

Вчені мають всі підстави вважати, що віхові етапи в історії людства повторюються в безперервному чергуванні циклів, які відповідають певним етапам становлення й занепаду цивілізацій. Нерідко, абстрагуючись від, здавалось, незначних чинників, не беруть до уваги основне в процесі. Людство мігрувало завжди, ще й донині серед палеонтологів точиться суперечка навколо місця і часу його первісного розсіювання. “Природний приріст за низької виробничої техніки створював перенаселення і слугував причиною постійної еміграції” [3, с. 80]. Прогнози авторитетних аналітиків світчать, що невдовзі людство стикнеться із гострою нестачею продовольчих товарів, а інвестиції у бавовну визнають прибутковішими за видобуток нафти. Тобто, голод – найнижча за ієрархією потреба – може стати домінантою розвитку зовнішньоміграційних процесів в країнах, що розвиваються. Разом із тим, міжнародна міграція робочої сили – принципово інше суспільно-економічне явище, механізм протікання якого має низку особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники ролі, місця, умов функціонування робочої сили у виробництві зосереджувалися на мірі його експлуатації та на заходах щодо перерозподілу доданої вартості. Від Л.Ю.М. Колумелли, М.Т. Цицерона, які розглядали робочу силу як *instrumentum vocale*, К. Маркса та В. Леніна, які вважали її могильником своїх винаймачів до М. Туган-Барановського, Г. Бекера та Т. Шульца, що доводили її інтеграцію із капіталом. Синергія результатів дослідження російських вчених С. Нефьодова (застосував демографічні цикли для пояснення соціально-економічного розвитку аграрних держав) та Ю. Семенова (в основу історії цивілізованого суспільства поклав відносини власності на засоби виробництва), дає змогу по-новому трактувати еволюцію міжнародної міграції робочої сили. Премію Банку Швеції з економічних наук пам'яті А. Нобеля за 2010 р. отримала група вчених, які досліджували труднощі пошуку на ринку праці. Даймонд, Мортенсен та Піссарідес створили економічну модель DMP, яка враховує наявність неповної інформації, транспортних витрат та проблеми вибору серед безлічі різних постачальників і дає змогу зрозуміти, як державне регулювання та економічна політика впливають на формування цін, зарплат і безробіття. Разом із тим, проблема міжнародної міграції робочої сили розглядається без контексту історичного досвіду та потребує свого методологічного обґрунтування та розвитку.

Цілі статті. Метою дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування трансформації форм міжнародної міграції робочої сили та її місце і роль у становленні процесу глобалізації ринків та виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрні суспільства впродовж історії потребували дешевої робочої сили, яка б поєднувала в собі ознаки м'язової енергії та мінімальних виробничих навичок. Вартість такого фактора виробництва виражалася мінімальною кількістю продуктів харчування для щоденного відтворення здатності до праці. Тобто кількість робочої сили в доіндустріальному суспільстві залежала від площі земель сільськогосподарського призначення та способу їх обробітку. Перейшовши до стадії капіталістичного розвитку, підприємці помітили зростання незалежності результатів своєї діяльності від фактора виробництва – робочої сили. Зазначений процес пришвидшив трансформацію економічних систем, які стали на шлях індустріалізації.

Трансформацією прийнято вважати якісні зміни внутрішніх сутнісних форм предмета, пов'язаних з переходом кількості у нову якість, які призводять до зміни змісту системи на рівні підсистем [1, с. 30]. Отже, зміни сутнісних форм ринку робочої сили, спричинені набуттям домінуючим видом критичної маси, по суті, призводить до утвердження прогресивнішого ладу, в якому, своєю чергою, змінюється алгоритм проходження процесу міжнародної міграції робочої сили. Ринок праці еволюціонує в унісон розвитку економіки, стаючи найважливішою складовою соціально-економічної системи, яка чутливо реагує на зміни, викликані розвитком науки і техніки, утвердженням нових інституційних реалій.

Спільність соціально-економічних інтересів робітників та їх винаймачів поглиблюється з розвитком суспільства, трансформуючись у домінанту ринкової економіки. Саме під тиском зазначених обставин відбувається історично-перманентна трансформація ринку праці, і з методологічного аспекту комплекс цих чинників має підстави розглядатися теоретико-методологічними засадами системної трансформації світового ринку робочої сили. Досліджуючи трансформаційні процеси, доцільно враховувати зростання міри регулятивного впливу держави на стан кон'юнктури ринку робочої сили.

Із об'єктивних причин фактор виробництва “робоча сила” поступово втрачає чисельне представництво в реальному секторі економіки країн ОЕСР. Натомість зростає його якісна роль, по суті відбувається інтеграція фактора “робоча сила” з фактором “капітал”, що вже саме по собі є обмежувальним чинником для входження на ринок праці іноземців, які не мають відповідного рівня людського капіталу. Разом із тим економічно розвинені країни посилюють антиміграційне законодавство, не покладаючись на дію економічних законів. Це зайвий раз дає підстави засумніватися у їх об'єктивності. Процеси сегрегації нині сильніші за конвергенцію доходів навіть у

межах певної країни. Людству відома ситуація в економіці, за якої робоча сила і капітал були максимально поєднані та яка характеризувалася полярним майновим розшаруванням та нееконічним примусом до праці.

Мотиви до міжнародної міграції робочої сили протягом розвитку людської цивілізації зазнавали докорінних змін, що істотно ускладнює вироблення методології її проходження. Синтез існуючих теорій економічної історії, міжнародної міграції робочої сили в межах демографічного циклу дає змогу створити альтернативний погляд на періоди підвищувальної тенденції попиту на іноземну робочу силу. Цілком логічно вважати, що ця потреба виникає за умови браку економічно активного населення. Пропозиція іноземної робочої сили як “надлишків” населення певних країн у періоди стиснення та екосоціальної кризи без зовнішнього втручання “розсмоктувалася” через закономірності демографічного циклу.

Концепція демографічного циклу “стиснення–розширення” з’ясовує залежність чисельності населення від рівня економічного розвитку, вираженого у споживанні сільськогосподарської продукції. Разом із тим, необхідно зазначити, що її висновки справедливі лише для аграрних держав (доіндустріальних), економічна могутність яких залежала від родючості ґрунтів та рівня технології їх обробки. Згідно з цією концепцією кожен демографічний цикл починається з:

1) періоду внутрішньої колонізації (чи періоду відновлення); для цього періоду характерні наявність вільних земель сільськогосподарського призначення, зростання чисельності населення, збільшення посівних площ, будівництво нових (чи відбудова зруйнованих) поселень, низькі ціни на хліб, висока вартість робочої сили, відносно високий рівень споживання, обмежений розвиток міст і ремесел, незначний рівень розвитку оренди і лихварства.

2) періоду стиснення (настає після вичерпання ресурсу вільних земель) – для цієї фази характерні відсутність вільних земель, високі ціни на землю, селянське малоземелля, розорення селян-власників, поширення лихварства і оренди, зростання великого землеволодіння, низький рівень споживання основної маси населення, падіння рівня реальної заробітної плати, дешевизна робочої сили, високі ціни на хліб, постійні повідомлення про голод та стихійні лиха, призупинення зростання населення, міграція розорених селян в міста, розвиток міст, ремесел і торгівлі, велика кількість безробітних та бідних, голодні бунти й повстання, активізація народних рухів під гаслами переділу власності і соціальної справедливості, спроби проведення соціальних реформ з метою полегшення становища народу, політика заохочування в області колонізації та еміграції, завезення продуктів харчування з інших країн, зовнішні війни з метою загарбання нових земель і пониження демографічного тиску.

Нарешті, диспропорція між чисельністю населення і обсягами наявних продовольчих ресурсів посилюється і призводить до:

3) екосоціальної кризи; для цього періоду властиві голод, епідемії, повстання і громадянські війни, зовнішні війни, загибель значної кількості населення, яка іноді набуває характеру демографічної катастрофи, руйнування чи занепад міст, криза ремесел і торгівлі, високі ціни на хліб, низькі ціни на землю, загибель великих землевласників і перерозподіл власності, соціальні реформи, які за певних обставин набувають масштабів революції [5].

Перелічені вище характеристики кожної стадії демографічного циклу використовуються як ознаки у виділенні циклів у доіндустріальній історії різних країн світу. В історії світової економіки загальноприйнятим є поділ розвитку людської цивілізації на чотири епохи (первіснообщинний лад, Стародавній світ, Новий та Новітні часи), кожній з яких властивий відповідний рівень розвитку продуктивних сил і яка, по суті, є історією трансформації фактора виробництва “робоча сила”. Спільна для всіх суспільно-економічних формацій структура продуктивних сил складається з трьох основних елементів: людей, засобів виробництва і використовуваних людьми сил природи. Синергічні ефекти від взаємодії людини і засобів виробництва сприяли виникненню та становленню нових продуктивних сил [2.3.116]. Своєю чергою, соціальний чинник відіграв визначальну роль в економічному розвитку та ініціював поділ населення на стани. Стани – це соціально-правові групи, кожна з яких відрізнялася своїм юридичним становищем, певними правами і обов’язками в суспільстві; у розвиненому вигляді вони характеризувалися спадковістю і

відносною замкнутістю. Панування в докапіталістичних суспільствах позаекономічного примусу зумовлювало відкрите визнання відмінності обов'язків і прав різних класів і прошарків (страт) суспільства. Кількість і характер станів були обумовлені, насамперед, формою і мірою позаекономічного примусу пригноблених верств населення, і, по-друге, розподілом економічно-адміністративних функцій у самому панівному класі. В результаті тисячолітньої еволюції сформувалися чотири основні стани населення: селянство, міщанство (ремісники і торгівці), нобілітет та духівництво. Проте, ознаками продуктивної сили володіли представники лише перших двох станів, оскільки їх зусиллями створювалися матеріальні цінності, вони обслуговували два інші стани. Разом із тим, незначна частина нобілітету і духівництва розвивала науку, удосконалювала організаційні методи ведення господарської діяльності, сприяла формуванню менталітету та духовного капіталу. Саме монополізація та обмеження доступу до знань розглядалися цими станами гарантією соціального status quo.

Селяни були основною продуктивною силою суспільства практично до XIX ст.; вони через об'єктивні причини (вони немов би “зростались” із землею) залишались впродовж тисячоліть не мобільними та консервативними. Для сільського господарства характерними були циклічність та одноманітність трудових операцій, вдосконалення яких розтягувалося на тисячоліття та проходило без істотних якісних змін. Допоки селяни становили переважну більшість населення, темпи науково-технічного прогресу були низькими, а його результати малозначними.

На період домінування селянства як основної продуктивної сили суспільства припали розвій та занепад перших трьох епох в еволюції людської цивілізації. Ці епохи характеризувалися екстенсивним застосуванням експлуатованої праці та низькими темпами соціально-економічного розвитку. Поневоле праця малоефективна, і економічний розвиток прискорювався лише там, де народ звільнявся від рабства і закріпачення.

Людина почала використовувати (експлуатувати) робочу силу іншої особи, коли розвиток продуктивних сил зробив можливим створення додаткового продукту. Перенаселення у відтворювальному аграрному виробництві означало більшу кількість людей, ніж їх могла прогодувати земля, яку вони обробляли за певної плодючості ґрунту та способу її обробки. Надалі перенаселення означало: більшу кількість працездатного населення, ніж потрібно для обробки землі за існуючої агротехнології. Первісні соціуми були, на відміну від класових, демосоціальними, а отже, мобільними, тому періоди стиснення в них виливалися у міграції надлишкового населення. Перехід до землеробства значною мірою зменшив рухливість соціумів: передкласові землеробські суспільства почали приростати до території, надалі поєднуючи ознаки демо- і геосоціумів. Напівкочівництво, а особливо кочівництво зробило передкласові соціуми супермобільними. Кочові соціуми та їхні союзи були здатні переміщуватися на величезні відстані, знаходячись у постійному контакті із осідлими громадами. Ця взаємодія могла бути як мирним співіснуванням, так і збройними сутичками. Історія людства – це низка майже безперервних війн за володіння факторами виробництва.

Мірою розвитку аграрних технологій ускладнювався суспільний лад, що призвело до виникнення держави. Однією з причин утворення ранньої держави була потреба об'єднання і координації зусиль численних общин для проведення іригації [4.59]. За примітивних технологій податків (додаткового продукту) вистачало лише на утримання державно-чиновницького апарату, який володів сукупними засобами виробництва та керував населенням країни. За концепцією демографічних циклів, на стадії стиснення відбувається територіальна експансія, яка певною мірою понижає соціально-демографічну напругу в державі. Оскільки в результаті виграної війни населення країни-переможця зосереджується на військовій справі, примушуючи підкорених виконувати господарські роботи.

Могутність стародавніх держав була результатом примусової праці обернених на рабів іноземців. На етапі внутрішньої колонізації чи розширення держава ще слабка, і передумовою її стійкості було ще слабше оточення, тобто держави, які перебували на стадії екосоціальної кризи. Цілком логічно, що піки потреби в додатковій робочій силі припадали на цей період, проте, внутрішня колонізація проводилася за рахунок власного населення або ж приймалися народивигнанці на засадах патронату. Період розквіту стародавніх держав збігався з етапом Стиснення,

коли їх військова могутність дозволяла підкорювати інші народи та використовувати їх на господарських роботах, що значно ускладнювало демографічну ситуацію, прискорюючи його цикл. До новітніх часів представники аристократії та вищого духовенства контролювали процес створення та розподілу сукупної пропозиції. В результаті такого контролю робоча сила, будучи основним фактором виробництва, отримувала обернено пропорційну частку сукупного попиту. Цей факт, для спрощення аналізу, дає підстави вважати витрати на їх утримання виробничими і не брати до уваги, як чинник зміни сукупного попиту. Коли він зростав будь-де в стародавньому світі, то не внаслідок збільшення доходів населення, а через переможні військові походи і, як наслідок, екстенсивне використання рабської праці. Результатом зростання сукупного доходу в такий спосіб ставало розорення вільного населення та концентрація багатства (землі) в руках нобілітету і священників. Ринок відповідав зростанням цін, які стимулювали виробництво відповідно до потреб нобілітету, піднімався попит на працю рабів. Вільному населенню залишалось або займатися військовою справою, яка вважалась найпрестижнішим заняттям вільної людини до новітнього часу, або люмпенізуватися.

Вважається, що використання рабської праці було економічно вигідно в тих доіндустріальних державах, де існували величезні площі орних земель за незначної щільності вільного населення. Незначна чи недостатня щільність населення мала специфіку в тому, що означала відносну величину, а саме кількість зайнятих у сільському господарстві. За умови, що вільне населення зайняте військовою справою або позбавлене права власності на землю, ця величина стосувалась лише осіб примусової праці, які забезпечували високий рівень споживання власників засобів виробництва. Найяскравішим прикладом такої військово-рабовласницької держави була стародавня Спарта.

Участь у війнах – це не лише численні трофеї та раби, але й постійний смертельний ризик, тягар якого у міру зростання добробуту кортить перекласти на чужі плечі. Економічно могутні держави починають винаймати військові чужоземні ватаги для захисту своїх територій. Тут цілком закономірно постає етичне питання, чи вважати діяльність воїна, який знищує результати людської діяльності, власне працею. Беззаперечно, вплив військових на економіку переважно негативний, разом із тим саме в цій сфері людство здійснило найбільше відкриттів, які слугували основою подальших технологічних проривів. І постулат, згідно з яким будь-яка праця, що приносить дохід, є продуктивною, також застосовний до цього роду людської діяльності. Отже, міжнародна міграція робочої сили вже на початку людської цивілізації йшла у двох напрямках: неекономічного примусу і не впливала на внутрішній ембріональний ринок робочої сили, оскільки рабом торгували як товаром (знаряддя, яке розмовляє) та на основі ринкової кон'юнктури, коли іноземці посилювали конкуренцію серед військових. Тобто в античну епоху саме ринок військової сили набував ознак міжнародного ринку робочої сили. Щоправда, східні деспотії згодом і цей ринок ліквідували, використовуючи військових рабів (гулямів, мамлюків, яничарів тощо).

Низький рівень технологічного розвитку античного суспільства був причиною того, що економічно вигідною була лише проста рабська праця, на отримання навичок до якої було потрібно мінімум часу, знань та умінь. До таких робіт залучалися незалежно від родоплемінної належності, разом із тим, маємо приклади того, як представники одного народу використовувалися правителями різних держав переважно в обмеженій сфері діяльності.

Іудеї чи не єдиний народ, до якого коректно застосувати термін “діаспора”, оскільки більше двох тисячоліть він не мав державності, будучи розпорошеним світом. Позбавлені земель, євреї не мали змоги займатися землеробством. Вимушені проживати в містах, вони зосередились на ремісництві та наданні широкого кола послуг місцевому населенню. Займаючись обмеженою сферою діяльності, євреї накопичували досвід, майстерність і знання, які передавали з покоління в покоління.

Правителі держав були зацікавлені в євреях як спеціалістах та платниках податків, які були для них значно вищими через сповідання іудаїзму. Для абсолютної влади єврейська діаспора була корисна ще й тим, що з її середовища вона отримувала активних і грамотних чиновників, які, не будучи пов'язані із місцевим нобілітетом, не брали участі у придворних змовах та переворотках. Вони обіймали посади головних управителів, міністрів та інших значних державних чиновників. Тобто, тут чи не вперше започаткувався міжнародний рух людського капіталу та формування

інтелектуального капіталу. Саме з міграцією євреїв до певної країни там жвавішала економічна активність, з'являлися нові види господарської діяльності.

В античній економіці ознаками капіталу володіли раби, створюючи своєму власнику додаткову вартість, разом із тим, раб поєднував у собі ще й функції робочої сили, значення якої зростало у міру ускладнення засобів праці чи, коректніше, трансформації їх в чинник підвищення продуктивності праці. Паралельне зростання значення факторів виробництва було наслідком його технологічного вдосконалення. Тепер вартість навчання та утримання раба (проживання, нагляд і т.д.) ставала альтернативою оплати праці вільнонайманого працівника, отже, разом із невольницькою працею широко застосовувалася наймана праця вільного населення. Про слуг і ремісників М.Т. Цицерон писав: “ці люди, отримуючи винагороду за свою фізичну працю, немов би відчужують свою особистість, ніби продаючи себе в рабство” [3]. Тобто, ринок робочої сили починає формуватися лише за умови відчуження робітника від знарядь праці, що дає підстави розмежувати рабство (невільничий ринок) і ринок робочої сили вільного населення, оскільки на ринку робочої сили купується здатність людини до певної праці і на певний період, а не беззастережне володіння її особою.

Володіння особою раба потребувало від суспільства напруження сил, спрямованих на примушення його працювати. Смерть загрожувала рабам навіть за вчинки, за які вільну людину карали умовно. Це пояснювалося передусім тією обставиною, що кількість рабів у античному рабовласницькому суспільстві завжди значно перевищувала кількість громадян, відтак добитися абсолютної покори та спокою рабовласники могли лише засобами правового терору. Так, викритих у крадіжці рабів у Давньому Римі скидали з Тарпейської скелі, тоді як вільних, якщо вони крадіжку здійснили вдень, після покарання різкими відпускали [7].

Разом із тим, закон Аквілія знімав з раба будь-яку відповідальність за протиправні дії (до вбивства включно), здійснені з відома або за наказом його господаря [7, с. 220]. Позбавлений особистої волі, раб у цьому випадку розглядався правом як *instrumentum vocale* (знаряддя, що говорить).

Встановивши жорсткі норми покарання за вбивство та майнові злочини, законодавство стикається з дилемою: закон ефективний лише тоді, коли його дія поширюється на всіх без винятків суб'єктів права. Зокрема, М.Т. Цицерон намагався переконати сенат, що право мусить бути рівним і справедливим, оскільки воно встановлене для захисту нижчих від вищих; одні й інші рівні перед правом і рівною мірою ним стримуються [3]. Саме ці, відносно демократичні, засади римського права, наклавшись на мілітарну організацію соціумів германських племен, згодом посприяли т.з. романо-германському синтезу.

Сільськогосподарське виробництво та сфери інших видів продуктивної діяльності античного Риму ґрунтувалася на праці величезної кількості рабів, через здорожчання яких рабовласники змушені були застосовувати передові знаряддя праці, зокрема жатку на колесах, різноманітні преси, водяні млини, механічні пили та інші господарські пристосування. Проте до фабричного виробництва та індустрії у загальноприйнятому розумінні античний світ не піднявся, пішовши іншим шляхом, ніж розвиток сучасного капіталізму. Античний шлях через низку причин не зміг привести ні до машинізму, ні до індустріалізму, ні до створення робітничого класу, характерного для епохи європейського індустріалізму. Широке застосування рабської праці, існування садибних майстерень (ойкосів), система клієнства, невисока купівельна спроможність населення стали бар'єрами на шляху технічного прогресу та розвитку насправді фабричного виробництва. Низький рівень виробничої техніки, погані гігієнічні умови праці за відносно великих розмірів виробництва в металургії та сільському господарстві потребували значних запасів робочої сили та були причиною її перманентної кризи [3, с. 633]. За таких умов особливо цінувалися раби, які вміли працювати удосконаленими знаряддями праці. Проте навіть добре навчені раби працювали без повної віддачі. Луцій Юній Модерат Колумелла в своїй фундаментальній праці “Про сільське господарство” писав, що оскільки необхідні для отримання навичок знання і допитливість провокують рабів до непокори і “злодійства”, виноградарів зазвичай тримали в ергастулі та виганяли на роботи закутими в кайдани. Таке становище знижувало працездатність у тих сферах, де була потрібна висока кваліфікація, старанність та кмітливість, а нагляд за висококваліфікованою працею був складний та малоефективний.

Отже, в епоху античного рабства маємо принаймні два мотиви міжнародного руху робочої сили: перенаселення на певних територіях, яке вело до експансії, та недостатня густина населення, яка призводила до потреби переміщати до цих територій рабську працю. Тобто на етапі демографічного стиснення виникає потреба у залученні ззовні робочої сили, оскільки сільсько-господарські землі зосереджені в руках незначної частини населення, яка потребує дешевої робочої сили для їх господарської обробки. За таких умов єдиною можливістю підвищення сукупної продуктивності праці є збільшення числа працюючих (рабів), які знаходяться у повній приватній власності. Тобто, “перенаселення” стосується вільного населення, яке споживає сукупно вироблений продукт, а “недостатня густина” стосується кількості рабів, які розглядаються як засіб підвищення продуктивності праці чи капітал.

По суті, рабство – це примусове переселення (міграція) робочої сили до місцевості, де вона приносить власнику факторів виробництва найбільшу вигоду. Оскільки рабство економічно доцільне лише за умов простої праці, воно фактично обмежувало можливості розвитку тогочасного суспільства. Також не можна нехтувати соціально-політичними наслідками зовнішньої трудової міграції в Римській імперії. Незважаючи на намагання рабовласників з метою запобігання консолідації рабів не купувати їх з однієї місцевості, об’єднувальним чинником стало християнство, яке на початках сприймалося як релігія пригноблених верств населення. Для запропонованого дослідження цей факт має істотне значення, оскільки нині на територіях західноєвропейських держав спостерігається консолідація іноземців, яких не прийняло місцеве суспільство як рівноправних громадян, навколо ісламу, до якого також почали долучатися маргінали з місцевих.

Отже, можна помітити певні недоречності: так, на першому етапі демографічного циклу потреба в іноземній робочій силі економічно доцільна, проте її вартість в аграрних суспільствах виражається у кількості урожаю, який залежить від родючості та технології обробки ґрунтів. Тобто, за умови трудової імміграції необхідно іноземцям надати земельні наділи, які й були основним багатством і за які точилися постійні війни. В стародавніх суспільствах ця проблема вирішувалася ввезенням рабів, захоплювати яких, проте, не мали змоги держави, що переживали етапи становлення чи відновлення.

Саме на періоди стиснення припадали піки могутності рабовласницьких держав, населення яких скорочувалося через безперервні війни, викликані потребами у дешевій робочій силі. Отже, у стародавніх імперіях людство чи не вперше стикнулося із державним регулюванням трудової міграції, яке, втім, не має підстав вважатись позитивним, оскільки міграція надалі стала чи не основним чинником їх руйнування. Міграція робочої сили – це завжди загроза приймаючому суспільству, навіть якщо ця загроза реалізовується не відразу, а впродовж тривалого часу.

Діалектика соціального розвитку полягала в тому, що одночасно і паралельно із остаточною консолідацією станів на пізній стадії існування епохи Стародавнього світу, відбувалася все інтенсивніше переформатування їх складу на основі зміни майнового та правового становища окремих осіб та груп населення, зокрема надання частині рабів функції правочинності, виникнення рабів-торгівців тощо. У рабовласницькому суспільстві під впливом технічного прогресу використання рабської праці стало економічно не вигідним, і раби, залежно від попередньої виконуваної роботи та майнового стану через колонат поповнювали лави селянства та ремісників. Все це призвело до призупинення примусової міжнародної трудової міграції, на заміну якій прийшло т.з. велике переселення народів.

Його характерною особливістю було те, що територія Західної Римської імперії, куди прямували германські, слов’янські та тюркські племена, на початку V ст. н. е. була густонаселеною та високорозвиненою. Тому переселення супроводжувалось культурними, мовними та релігійними конфліктами між германським та романізованим населенням Західної Європи. В результаті об’єднання частково зруйнованої римської соціально-економічної структури і германської системи суспільно-виробничих відносин, заснованої на владі військових ватажків, виник абсолютно новий суспільно-економічний устрій із відповідним способом виробництва, який прийнято називати феодальним, або романо-германським синтезом [8].

Для забезпечення зростаючої суспільної природи продуктивних сил необхідний постійний процес еволюції власності, зокрема економічної та юридичної [2.3,117]. Приватна власність є повною, якщо члени панівного класу неподільно володіють засобами виробництва, а члени іншого класу цілком відокремлені від них. Такою є рабовласницька і капіталістична приватна власність. Але приватна власність може бути поділена на верховну приватну власність членів панівного класу і підлеглу відособлену власність членів експлуатованого класу. Такою, зокрема, була приватна власність у феодальному суспільстві, де антагоністичний спосіб виробництва мав дворівневий вираз. Економічною основою феодального суспільно-економічного ладу був селянсько-общинний устрій. Верховна приватна власність передбачає власність не лише на засоби виробництва, але й на особу безпосереднього виробника, який, своєю чергою, є підпорядкованим власником одночасно засобів виробництва та своєї особи.

Приватна власність може розрізнятися і за тим, в який конкретно спосіб панівний клас володіє засобами виробництва (а іноді й особами виробників). Разом із тим, приватними власниками можуть бути й окремі члени панівного класу (персональна приватна власність).

Верховна приватна власність на землю завжди існує поряд із верховною приватною власністю на осіб, які її обробляють. Верховний власник землі – завжди одночасно верховний власник осіб підлеглих власників землі, а отже, їх робочої сили. Тут, як і у випадку з античним рабовласництвом, існує позаекономічна залежність експлуатованого від експлуататора, проте не повна, а лише верховна. Тому селянин, на відміну від раба – власник своєї особи і своєї робочої сили, але не повний, а підлеглий. Отже, власність роздвоєна не лише на землю, але й на особи робітників, які її обробляють. За таких умов роль ринку робочої сили зводиться до попиту на неї з боку власника засобів виробництва ремісничої продукції. А міжнародна міграція робочої сили ставала для ремісника пошуком країни, де дохід від застосування його професійних навичок більший, ніж на батьківщині.

Верховна власність на землю та селян полягала в тому, що власник привласнював частину результатів праці селян. Однією з форм такого привласнення була натуральна рента (оброк) – селянин віддавав господарю частину продукту, створеного у власному господарстві. Інша форма – відробіткова рента (панщина) – селянин за допомогою власних засобів праці обробляв землю господаря.

Селянський двір, таким чином, входив до двох різних господарських систем: до селянської общини і до феода – а отже, до двох різних суспільно-економічних ладів: селянсько-общинного та феодального. З цим пов'язана подвійна природа виробника матеріальних благ. З одного боку, він – селянин, а з іншого – робітник феодала, кріпак. Отже, цей виробник – селянин-кріпак, що одночасно відрізняє його і від інших типів селян, і від інших робітників феодала, до яких належали раби, челядь та інші залежні особи.

Входячи до різних економічних ладів, селянський двір проявляється в них у різних ролях. Як сота селянської общини, він є одиницею з виробництва необхідного продукту, а як елемент феода – одиницею з виробництва додаткового продукту.

Панівним станом феодального суспільства було дворянство, роль і місце якого в суспільстві, по суті, визначили його соціально-економічну стагнацію. Дворяни через станові інтереси переважно завдавали шкоди економіці країни або ж щонайменше стримували її розвиток. Отримуючи за службу землі й людей, вони були власниками основного багатства країни. Потребуючи грошей для підтримки свого станового статусу, дворяни посилювали експлуатацію підлеглих, що ставало причинами постійних селянських виступів, в результаті яких руйнувався економічний потенціал країни.

Практично одночасно з “феодальною революцією”, починаючи з X–XI ст. (у Італії дещо раніше – з IX ст.), у Західній Європі починається бурхливе зростання міст як центрів ремесла і торгівлі. У спеціалізованій літературі їх нерідко характеризують як феодальні міста, що, втім, не відповідає реальності: хоча вони й існували у феодальному суспільстві, феодальними ці поселення не були. Ці міста ґрунтувалися на іншому, ніж феодальний, способі виробництва, який можна ідентифікувати як купецько-бюргерський. Господарськими сотами купецько-бюргерського устрою були ремісничі майстерні, а господарським організмом – об'єднання, яке прийнято називати міською общиною, або

міською комуною. Міст, подібних тим, які з'явилися в Західній Європі на початку II тисячоліття н.е., в історії людства до цього не існувало. Виникнення купецько-бюргерського устрою було найзначнішим переломом в розвитку суспільства, що дало підставу називати його комерційною революцією [8].

Комерційна революція змінила економічний ландшафт Західної Європи. Виникло грошове господарство, за якого відбувалося безперервне зростання ролі та значення грошей. Бюргерство стало наймобільнішою стратою феодального суспільства, яка чисельно зростала. Ремісники завжди перебували в пошуку нових знань та технологічних рішень, з позицій науково-технічного прогресу вони – найпередовіші представники людства. Своїм підприємницьким хистом, діловою активністю ремісники заклали основи товарного виробництва і ринкової економіки, зорієнтувавши свою діяльність на реалізацію виробленої ними продукції іншим особам. Володіючи відносно незначними засобами виробництва, ремісники своєю працею створювали економічний потенціал держави. Саме з їх міжнародним рухом починається наступний етап процесу міжнародної міграції робочої сили.

Про розвиток ремесла середньовічної Європи М.І. Туган-Барановський писав: “Дрібні товаровиробники володіють засобами виробництва і виробляють продукти для вжитку один одному. Виробництво в господарстві дрібних товаровиробників завжди залишається засобом для споживання, та ніколи не стає метою в собі. Людина – господар виробництва, та зовсім не його слуга, і навпаки, засоби праці залишаються слугами людини, а не її господарями ...” [6.36].

Основними видами міжнародної трудової міграції в середні віки була ремісничка колонізація та участь у найманих військових ватагах. Практично кожне середньовічне місто, розташоване на словянських територіях, мало західноєвропейські анклави і розвивалося саме завдяки їм. Рейтари, ландскнехти, швейцарські гвардійці, шотландські лучники набиралися з вільного селянства певної місцевості чи етнічної належності, гулями, мамлюки, яничари – війська, сформовані правителями східних держав з рабів, яких змалку навчали військовій справі. Ця військова фізична сила застосовувалася в безперервних міжусобних війнах, які нищили господарство, відкидаючи країни назад у розвитку на десятки, а то й сотні років.

Починаючи з XII–XIII ст., у Західній Європі відбувся стрибок розвитку технологій та збільшилася кількість нововведень у засобах виробництва, що сприяло економічному зростанню регіону. Менш ніж за століття було зроблено більше винаходів, ніж за попереднє тисячоліття. В результаті цих змін розвиток західноєвропейського суспільства пішов національно-ринковим та купецько-бюргерським шляхами, відкинувши феодальні. Воно трансформувалося у передкапіталістичне, а власне з початком формування капіталізму настає кінець епохи середніх віків.

Становлення абсолютизму в Західній Європі, населення якої перебувало на етапі стиснення, йшло за сценарієм становлення імператорської влади в античному Римі. Цей процес почався із ліквідації великих землевласників, боротьба з якими об'єднала монархів та купецько-бюргерські міста. Лише масовий терор на кшталт поскрипцій міг утвердити в Західній Європі нову форму державного управління – абсолютизм. З абсолютизмом пов'язана політика меркантилізму, яка на початках сприяла становленню капіталізму, проте надалі почала стримувати його розвиток. Отже, абсолютизм почав суперечити потребам економічного розвитку. І там, де він непропорційно посилювався, відбувалося згортання ринкових і капіталістично-виробничих відносин, по суті, економіка деградувала.

У 1450 р. населення Західної Європи становило 55 млн. осіб; починаючи з цього часу, починається новий стійкий та потужний його приріст: до 1500 р. населення зросло до 100 млн., а ще через століття майже подвоїлося, становлячи 180 млн. осіб [4.144]. Таке зростання чисельності населення свідчило про перехід західноєвропейських держав до стадії стиснення. Кількість ремісників періоду абсолютизму регулювалася потребами сільськогосподарського населення та панівного стану. Їх зростаюча кількість потребувала ширшого ринку, що значною мірою сприяло розвитку міжнародної торгівлі, тобто капіталістичне виробництво в Європі із своїх витоків опиралося на зовнішній ринок. Такий стан внутрішнього ринку влучно відобразив Ф. Кене у “Економічній таблиці”, назвавши продуктивним класом лише селянство. “Виготовлення предметів споживання в простому товарному господарстві є безпосередньою метою виробництва. Вдоско-

налення техніки і знарядь праці, збільшення спритності та майстерності робітника, ріст продуктивних сил – все це веде в простому товарному господарстві до збільшення запасів предметів споживання у населення. Споживчі потреби населення обмеженого району визначають собою напрямок виробництва. Цим потребам властива постійність, попит на продукти зростає дуже повільно, у міру зростання чисельності населення. Оскільки знаряддя праці відіграють мізерну роль у виробництві, а машини майже не відомі, то й продуктивні сили населення полягають переважно в накопиченні спритності та майстерності власне робітника, і також не спроможні швидко зростати” [6.45]. Отже, західноєвропейські королівства наприкінці XV ст. стикнулися з проблемою перенаселення (стиснення): надлишок населення був приречений або вимерти з голоду, або знайти “життєвий простір” поза відомими тоді територіями.

У період з кінця XV – початку XVI ст. до другої половини XIX ст. почалася т.з. “стара” міграція. Наприкінці XVI століття в Західній Європі відбулася низка буржуазних революцій, основним результатом яких стала ліквідація власності держави на особу, забезпечення особистої недоторканності людини, тобто трансформація підданого держави у її громадянина. Капіталістичний спосіб виробництва, який заснований на ринку і виключає позаекономічний примус, припускає і потребує існування вільного працівника. Те, на порозі чого стояла Римська республіка часів М.Т. Цицерона, було реалізовано через півтори тисячі років. У політичній сфері капіталізм потребує існування демократичного режиму, що означало утвердження рівності всіх членів суспільства перед законом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, основним трансформативно-твірним чинником зміни механізму міжнародної міграції робочої сили на доіндустріальній стадії розвитку людської цивілізації були, з одного боку, закономірності зміни чисельності населення на різних етапах демографічного циклу та структура власності на засоби виробництва. Відстежуючи еволюцію міжнародної міграції робочої сили та її наслідки, можна з високою вірогідністю стверджувати, що вона переважно призводила до результатів, які в жодному разі не розглядалися як імовірні та бажані ініціаторами зазначеного процесу. Застосування рабської праці чужоземців призвело до падіння стародавніх держав, які її культивували (Ассирія, Західна Римська імперія, Нижній Ірак (зінджі)), проте без заволодіння їх територією рабами. Ініціація правителями міжнародної міграції людського капіталу (кваліфікованої робочої сили) з метою активізації ділової активності чи посилення військової могутності призводило або до падіння держав, з опануванням іноземцями економічного простору реципієнта, або до вигнання чи й винищення професійних каст іноземців (варяги (Русь), гулями, мамелюки, яничари та євреї у середні віки).

1 Брич В.Я. Трансформація ринку праці та проблеми підвищення життєвого рівня населення: методологія, практика, шляхи вирішення. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 375. 2. Економічна енциклопедія у 3-х томах. Т. 3 / ред.: С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 952 с. 3. Історія древнього Рима / сост. К.В. Паневин. – СПб.: изд-во Полигон. АСТ, 1998. – 894 с. 4. Історія мирової економіки: Учебник для вузів / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 727 с. 5. Нефедов С.А. Метод демографічних циклів в изучении социально-экономической истории допромышленного общества: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург: Уральский государственный университет, 1999. 6. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – К.: Наукова думка, 2004. – 368 с. 7. Штаерман Е.М. Римское право // Культура древнего Рима: 2 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1985. – С. 210–247. 8. Семёнов Ю. Введение во всемирную историю. Вып. 3. История цивилизованного общества (XXX в. до н. э. – XX в. н. э.).